

10 Тарау. КӘСІПОРЫН ТӘУЕКЕЛІНІҢ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

10.1 Кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау

Көптеген факторлар әсерінің нәтижесінде пайда болған қызметтерден кәсіпкерлік тәуекелдер туындайды. Олар фирманың ішкі шешімдерінің немесе жоғарқы кәсіпкерлік ортаның қызметін нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Қазіргі экономиканың жай-күйін талдау кәсіпкерлік тәуекелдің пайда болуына әкелетін мына себептерді көрсете алады: Экономикалық дағдарыс; қоғамның қылмыстану көрсеткіші; инфляцияның жоғарғы қарқыны; саяси тұрақсыздық; шаруашылық субъектілерінің жауапкершіліксіздігі; кәсіпкерлік қызметкерлерді қадағалаушы құқықтық және нормативті актілердің нақты болмауы, олардың үнемі өзгеріп отыру; тәуекелдің жалпы деңгейінің түсуіне қарсы тұратын кәсіпкерлік құқықтың болмауы; кез келген келісім-шарттардың «моральді» тәуекелін арттыратын кәсіпкерлердің басым бөлігінің өз қызметіне сай жауапкершілігінің; кәсіпкердің қылмыстық әлемге тәуелділігі, құқық қорғаушы органдардың оны қорғай алмауы; саясаттың экономикаға шектен тыс араласуы; федералды және жергілікті деңгейлерде аппараттың көбеюі; тұрақсыз салық заңдылықтары; салықтар мен міндетті төлемдердің ауыртпалықтары; жағыссыз бәсеке; нарық мәселесі мен кәсіпкерлік туралы кәсіпкерлердің білім деңгейінің төмен болуы және т.б. Банктің қарыз алушысының несие қабілеттілігін бағалау әдістерін жетілдіру бойынша жалпы ұсынымдар мен қолданылып жүрген әдістемелер келесі негізгі процедуралардың орындалуын ұсынады: қарыз алушының несие қабілеттілігін талдау; қарыз алушыға несиелік рейтинг бекіту және банктің меншікті несиелеу лимитін белгілеу. Қарыз алушының несие қабілеттілігі сұрағы жеткілікті зерттелген мәселеге жатпайды. Бүгінгі күннің несиелік мекемелері үшін де «несие қабілеттілік» сұрағы өзекті болып отыр. Қарыз алушының несие қабілеттілігі түсінігін екі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады: қарыз алушы тұрғысынан – несиелік мәмілені аяқтау және алған қарызды өтеу мүмкіндігі; кредитор тұрғысынан – ұсынылатын несиенің мөлшерін дұрыс анықтау және осы несиеге қатысты тәуекелдің алдын алу.

Ортаның әсер етуінің анықталмауынан тәуекел объективті негізді және кәсіпкерлердің өздерінің шешім қабылдауының нәтижесіндегі субъективті негізді қалағандықтан, кәсіпкерлік фирманың табысы мен

шығындарын бірі кәсіпкерлік фирмаға қатысты сыртқы, ал басқалары сыртқы болып табылатын фактордың әрекеті ретінде қарастыру керек. Сыртқы факторлар деп кәсіпкердің өзгерте алмайтын, бірақ оны есепке алу қажет мәселелерді айтамыз. Сыртқы факторлар өзара байланысты болғандықтан, бұл факторлардың басымдылықтарын айқындау қиынға түседі: бір фактордың өзгерісі екіншісінің өзгерісіне әкеледі, және олардың өзара өзгерісі тәуекел деңгейіне әсер етеді.

Кәсіпкерлік тәуекел деңгейіне әсер етуші факторлар екі топқа бөлінеді: тікелей қызмет және жанама қызмет факторы.

Тікелей қызмет факторы кәсіпкерлік қызметтің нәтижесі мен тәуекел деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Ал жанама қызмет факторы кәсіпкерлік қызмет пен тәуекел деңгейіне әсер ете алмайды, өзгерте алмайды.

Тәуекелді басқару жүйесі ұйымның басқарушылық мақсаттарының бүкіл бір бөлігінің орындалуын қамтамасыз етеді. Ол бүкіл басқарушылық қызметтің негізі бола алады, оның базасында басқарушылық стратегия мен бақылау жүйесі жасалынады. Төменде мақсаттар иерархиясы мен ұйымның бірлескен тәуекелін басқару жүйесінің орындалу этаптары көрсетілген:

Стратегияның және ұйымды басқару міндеттерінің кіріспесін концептуалды деңгейде қалыптастыру және олардың өзара байланысы мен ішкі логикасын анықтау;

Негізгі стратегиялар мен міндеттерді жасау үшін анықтау принциптерін, тәуекелді бағалау мен диагностикалауды қалыптастыру;

Бұл принциптерді басқарушылық бақылаудың маңызды процедураларын құру үшін, сонымен қатар ұйымдастырушы құрылымның сызбасын жасарда, өкілеттілікті табыстау жайлы құжаттарды дайындарда, негізгі және қосымша бөлімшелердің техникалық тапсырмаларын орындарда база ретінде қолану;

Тәуекелді басқару принциптері мен бақылау жүйесінің принциптеріне сәйкес жауапкершілікті, қызметтің нәтижесін бағалауды және өзін-өзі бағалауды қамтамасыз ету процедураларын анықтау;

Бұл процедураларды басқару процесін жетілдіру факторлары ретінде қолдану;

Жоғарыда айтылған процедуралар мен принциптерге сүйене отырып мониторинг пен кері байланыс механизмін жасау керек, ол процедуралардың жоғары сапасын, оны сақтау бағасы мен тексеруін қамтамасыз ету үшін.

Тәуекелді басқару жүйесі - бар тәуекел бірлігін жан-жақты анализдеуді, олардың идентификациясын, бақылау механизмдерінің бағасын және өндірілуін болжайды. Жүйелі қатынастардың талаптары

тәуекелдің барлық түрлерінің максималды қамтылуын болжайды. Бұл олардың нақты классификациясының болуын қажет етті.

Тәуекелді басқару мәселесі жеке шаралар мен қызметтерді жинау арқылы нәтижелі шешілмейді. Бұл міндет компания қызметінің барлық аспектілерін қозғайтын, тәуекелді басқарудың кешенді технологияларын енгізу арқылы ғана шешіледі. Технологияның негізінде принцип жату керек, ол бойынша бірде-бір бизнес-шешім тәуекелдің деңгейін түсінбей қабылданбайды.

Шешім қабылдау мен мүмкін шығындарды азайтудың басқарушылық технологияларының дамуының нәтижесі тәуекелді басқарудың кешенді концепциясы болып табылады.

Тәуекелдерді кешенді басқару – нарықта көшбасшы болуға тырысатын кез-келген компанияны стратегиялық және жедел басқарудың бөлінбес бөлігі болуы керек.

Тәуекелді басқару жүйесінің нәтижелі қызмет атқаруы белгілі бір принциптердің сақталуын талап етеді, олар оған жобалану және құрылу кезеңінде кіріктірілуі керек:

Тәуекелдер бірлігінің максималды қамтылуы пайда болуы мүмкін барлық тәуекелдерді қамтуды қарастырады, ол белгісіздік дәрежесін минимумға жеткізуге мүмкіндік тудырады;

Тәуекелдердің әсерін азайту пайда болуы мүмкін тәуекелдер спектрін азайтуды және олардың компанияның қызмет ету дәрежесіне әсер етуін азайту бағыттары бойынша іс-әрекеттерді күшейтуді талап етеді;

Тәуекелдерге реакцияның адекваттылығы тәуекелдер бірлігіндегі барлық өзгерістерге адекватты және жылдам реакцияның болуын болжайды;

Негізделген тәуекелді қабылдау, яғни, тәуекелді қабылдау тек ол идентификацияланған және бағаланған, оның мониторинг механизмі кіріктірілген жағдайда ғана болады.

Тәуекелді басқару жүйесіне берілген функциялар басқару процесінің өзінің мазмұнын анықтайды, ол жұмыстардың келесі ретпен орындалуына әкеледі:

Тәуекелді басқару бойынша саясатты құрастыру;

Тәуекел жағдайының анализі, яғни тәуекелдің факторларын табу және оның мүмкін деңгейін бағалау, бұл жағдайдағы шаруашылық субъектілерінің іс-әрекетін болжамдау;

Шешімнің ең альтернативті нұсқаларын ойластыру және оның ең қолжетерлігін, ең заңға сәйкесін таңдау;

Тәуекелдерді азайтудың қолжетімді жолдары мен құралдарын анықтау;

Жою бойынша, тәуекелдің жағымсыз салдарын компенсациялау бойынша дайындалу және шараларды жоспарлау.

10.2 Кәсіпорын тәуекелін басқару

Кез келген кәсіпкерлік фирма өзіндік қызметкерлер талғамына ие, тәуекелмен байланысты бағытталған және осы негізде қауіпке әкелер тәуекелдердің пайда болуын, қандай тәуекел деңгейі оларға пайдалы немесе қандай тәуекелдерге бармау керектігін шешеді. Осындай қызметтерді тәуекелді басқару жүйесі деп атайды. Бұл кәсіпкерлік фирма қызметінің нәтижесін шешудегі тәуекелділікті жеңілдетуге бағытталған қызметтің ерекше түрі.

Тәуекелді басқару – фирманың теориялық саласында, сақтандыру жұмысында, фирманың шаруашылық қызметінде, экономикалық есептеулерде математикалық әдісті қолдану және т.б. білім салаларын қажет ететін мамандандырылған қызмет саласы. Бұл бағыттағы кәсіпкердің қызметі оның кірісіне кедергі болатын және кәсіпкердің басты мәселесін шешуде, кез келген жағдайда альтернативалық жобалардың тиімдісін таңдауда өз фирмасының мүддесін қорғауы тиіс, сонымен бірге, неғұрлым жоба кірісі көбейген сайын, соғұрлым фирма үшін тәуекел деңгейінің жоғарылайтынын ескеру керек. Тәуекелді басқару бойынша кәсіпкерлік қызметті саяси тәуекел деп атайды. Саяси тәуекелге шешім қабылдауда қателесу қауіптілігін төмендету және кәсіпкерлік шешімдердің мүмкін болар теріс жақсатрын азайту мақсатындағы әр түрлі аралар жиынтығы жатады. Кәсіпкерге тәуекелдің бар болуын білу керек, бірақ жеткіліксіз. Тәуекелдің нақты түрі қызметкерлерге қалай әсер ететінін және бұл әсердің соңы не болатынын болжау керек. Алдымен, кейбір жағдайлардың орын алу мүмкіндігін бағалау керек, содан кейін оның бұл фирманың экономикасына қалай әсерін тигізетіндігін білу шарт.

Кәсіпкерлердің белгілі бір жағдайда әртүрлі шешім қабылдауы, олардың тәуекелге деген индивидуалды икемдерін білдіреді. Кәсіпкерлердің қай категорияға қатыстылығына сай – кәсіпкерлік тәуекелге жоғары дәрежелі дайындықтағы адамдар қатарына немесе тәуекелге өте сақ адамдар тобына кіруі мүмкін. Ол өзінің тәуекелге бел буынған жобаларға қатысуға немесе тәуекел дәрежесі ортаа ағын бизнеспен айналысатындығын шеше алады. Егер кәсіпкер тәуекелге жай көзбен қарайтын болса, онда оған бұл тәуекелі жоғары мүмкіндікті бағалау қиынға түседі немесе керісінше. Тәуекелдің табыс әкелмеуіне қарамастан, бір уақытта тәуекелдің дәрежесін анықтап, есептей алатын кәсіпкер ғана көптеген табыстарға жете алады.

Алынған тәуекелдің дәрежесі бастапқы кордын өлшемі, өнеркәсіптің көлемі, тиімділік деңгейі секілді параметрлер есебімен анықталады. Кәсіпорын неғұрлым көп капиталға ие болса, соғұрлым тәуекелге бел бұмайды және тәуекелдік болған жағдайда кәсіпкер батыл қадам жасай алады.

Тәуекелдікті басқара білу кәсіпкерге ресурстарды тиімді пайдалануға, жауапкершілікті бөлуге, фирманың жұмыс нәтижесін жақсартуға және тәуекел әрекетінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

10.3 Кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының басты тетіктері

Кәсіпкерлік қызметтің пайда болу процесі кезінде, тәуекелдік деңгейіне әсер етуші факторлар анықталғаннан кейін және тәуекелдікке бағалау жүргізілгеннен соң тәуекелге бетпе-бет келген фирма тәуекелдіктің орын алуын төмендетуі керек, яғни, тәуекел жүргізуші жұмысшы кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының қабылдау механизмін дұрыс таңдауы қажет. Кәсіпкерлік фирма шаруашылық – өндірістік қызмет барысында қаржылық операциялардан немесе тәуекелдің жоғарғы деңгейімен байланысты қызмет түрінен бас тарта алады. Берілген тәуекел бағыты өте қарапайым және радикалды болып келеді. Ол Кәсіпкерлік тәуекел мен қатысты шығындардан құтылуға итермелейді, ал басқа жағынан тәуекелдік қызметке қатысты табыс алуға мүмкіндік жасайды. Бұдан басқа жеке жағдайларда тәуекелден бас тарту мүмкін емес болуы мүмкін, ал бір тәуекелден қашу екінші бір тәуекелге әкеліп соқтыруы ғажап емес. Сондықтан, аталған әдісті тек қана маңызды тәуекелге қатысты қолданамыз. Анықталған кәсіпкерлік тәуекелдіктен бас тарту туралы шешім шешім қабылдаудың алдыңғы стадиясы ретінде қабылдануы мүмкін, егер тәуекел ойлағаннан жоғары болса, бұл қызметтің орындалуының толық теріске шығарылуы. Дей тұрғанмен, тәуекелден бас тарту туралы шешімнің көпшілігі шешім шығарар алдында қарастырылады, өйткені, қызметтік ұсыныстан бас тарту фирманың қаржылық және басқа да көптеген жоғалтуларына әкеліп соқтырады, ал кейбір кездері кәсіпкерлік фирманың келісім-шарттағы міндеттеріне сай мәселені қиындатады.

Қаржылық тәуекелдің бейтараптылығының мына әдістері төмендегі шарттар орындалғанда әсерлі:

1) Кәсіпкерлік тәуекелдің бір түрінен бас тарту одан жоғарғы деңгейдегі тәуекелдердің пайда болуына әкелмейді;

2) Тәуекел деңгейі Кәсіпкерлік келісім табыстылық мүмкіндігінен анағұрлым жоғары;

3) Кәсіпкерлік фирма берілген тәуекел бойынша қаржылық жоғалтудан кейін өзінің қаржылық жағдайындағы мүмкәндәктерін қайтара алмайды, өйткені бұл жоғалтылған қаражат көлемі өте жоғары. Фирма Кәсіпкерлік тәуекелдің барлық түрінен құламауы мүмкін, кей жағдайда фирма соңғы мүмкіндіктің барлығын жасап, ең соңғы құлағанша бизнеспен айналысуы мүмкін. Кейбір тәуекелдерді әлеуеттік табыс алу үшін, ал кейбіреуін тек өз шығындарын өтеу үшін қолданады. Тәуекелге бару барысында мүмкін болар жоғалтуларды жабу көзін іздестіру басты назарда болуы тиіс. Берілген жағдайда кәсіпкерлік тәуекелдің бастамасынан қалған шығындар кез келген ресурстармен жабылады. Егер фирмада қалған ресурстар жеткіліксіз болса, бұл бизнестің қысқартылуына әкеледі. Кәсіпкерлік ұйымдардың шығындарын жабуға арналған ресурстар екі топқа бөлінеді:

- 1) Бизнестің өзіндегі ішкі ресурсы;
- 2) Несиелік ресурс.

Бизнестің өзіндегі ішкі ресурсы. Шығындардың пайда болуы кезінде жекешіліктің барлық түрі зардап шегеді, сондықтан ішкі ресурстарға мыналар жатады:

кәсіпкерлікке жататын, мекеменің қауіпті жағдайларында зардап шекпейтін қолма-қол ақшалар.

- Зардап шеккен жекешіліктің қалдығы.
- Қаржылық және кәсіпкерлік қызметтердің.

• Дивидендтер және табыс инвестициясы мен бағалы қағаздардан пайыздық табыс бизнес иелерінің сақтау мақсатындағы қосымша салымдары

• Периодты есеп ретінде алынған, бөлу кезінде әртүрлі арнайы қаржылық тәуекелдерге жұмсалатын пайданың бөлінбеген қалдығы

• Кәсіпкерлік фирманың жарғылары мен заңдылықтарына байланысты құрылған фирманың резервті қоры. Оның құралымына фирманың периодты есебі кезінде алынған пайданың 5% дан кем емес сомасы кетеді.

• Несиелік ресурстар. Егер кәсіпкерлік фирма шығындарын жаба алмаған жағдайда несиелік ресурстардың көмегімен өтеуге болады.

Өндірістік кәсіпорындардың тәуекелін басқару алгоритмі үздіксіз тұйық цикл болып табылады, сегіз кезеңнен, үш стадиясында ұйымдастырушы-экономикалық және басқарушы шаралар кешенінен тұрады: дайындық, шешім қабылдау және жүзеге асыру.

Дайындық стадиясы кәсіпорынның жоғары тәуекеліндегі әр-түрлі сферасында табу процедуралары мен тәуекелдерді классификациялауды көрсетеді.

Шешім қабылдау стадиясы мәселені идентификациялауды және тәуекелдің негізгі параметрлерін анықтауды көрсетеді: күш, пайда болу мүмкіндігі, қауіптілік дәрежесін.

Жүзеге асыру стадиясы тәуекелді басқару әдістерін қолдануды, жүргізілген шаралардың нәтижелерін бақылау мен бағалауды, жағдайды анализдеуге көшуді көрсетеді.

Төменде қызмет көрсету саласындағы кәсіпорынның тәуекелін басқару үлгісі көрсетілген, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мүмкіндігін барынша қолдануға мүмкіндік беретін.

Қабылданған шешімдерді жүзеге асыруды қамтамасыз ету тәуекелді басқаруды ұйымдастырудың тәжірибелік әдістері арқылы болжанады:

Тәуекелді басқарумен байланысты негізгі міндеттер мен функцияларды даралау, тәуекелді төмендету шараларын жоспарлау, оларды қаржыландыру формаларын анықтау;

Басқару жүйесінің барлық бөлшектерінің рационалды сәйкестенуі: басқару деңгейі бойынша тапсырмаларды бөлу, тәуекелді басқару бойынша бөлімшелерді қалыптастыру, тәуекелді нәтижелі басқару үшін құқықтарды, міндеттемелерді, өкілеттіліктерді бөлу;

Кәсіпорында нәтижелі тәуекелді басқару жүйесін құру үшін белгілі бір ұйымдастырушылық әрекеттер, қаржылық және басқа да шығындар қажет. Тәжірибе көрсеткендей, ең оңтайлы нұсқа – тәуекелді басқару кәсіпорынды басқару жүйесіндегі арнайы жүйеше болып қалыптасса немесе ұйымдастырушылық құрылымдағы мамандандырылған бөлімше ретінде болса.

Бақылау сұрақтары

1. Кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау көрсеткіштері?
2. Кәсіпорын тәуекелін басқару қандай мәнде?
3. Кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының басты тетіктері мен көрсеткіштері?